

УМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНИХ ЛАНДШАФТІВ УМАНЩИНИ

Господарське відношення людини до природи на всьому протязі існування людського суспільства полягає в постійному вдосконаленню методів використання джерел чи ресурсів природи або все інтенсивнішої експлуатації природних ресурсів для задоволення своїх потреб. Під впливом господарської діяльності людини великих змін зазнали біотичні компоненти природних ландшафтів, рельєф, води. Змінилися газовий стан атмосфери, інтенсивність фізико-географічних процесів (стік, ерозія, заболочення), ландшафтна структура промислових і сільськогосподарських районів. Втручання людини в природні ландшафти зумовило зміну зв'язків та залежностей між ними. Вплив людини на географічну оболонку, що є її глобальним оточенням, досяг до наших часів глобальних масштабів, відбувається тотальне забруднення природного середовища окремих регіонів, серед яких і Уманський район Черкаської області.

Уманський район, маючи площу 1400 км², включає в себе велику кількість найменших елементарних ландшафтів чи простих ПТК, які об'єднуються в більш крупні системи регіонального рівня – урочища та місцевості. Ці, в свою чергу, сполучаються в регіональні ландшафтні геосистеми. Розглядаючи ландшафтну структуру Уманщини, її місце в регіональній ландшафтній структурі нашої країни, слід звернутися до удосконаленої схеми фізико-географічного районування України створеної провідними фізико-географами та ландшафтознавцями. Уманщина знаходиться в межах Умансько-Маньківського фізико-географічного району, Центрально-придніпровської області, Подільсько-Придніпровського краю (провінції), Лісостепової зони Східно-Європейської рівнини.

Внаслідок того, що Уманський район розташований на досить високому місці Придніпровської височини, фундамент, на якому лежать породи, створений кристалічними породами докембрійського періоду, які представлені гранітами і гнейсами

Українського кристалічного щита.

В зв'язку з особливостями мікрорельєфу, місцевість сучасного Уманського району була поза межами останнього льодовика, тому льодовикові відклади в регіоні відсутні. Основними породами, з яких складається геологічне нашарування поверхні землі Уманського району, є: найстаріші кристалічні глибинні породи - граніти і гнейси, які утворилися внаслідок вулканічної діяльності ще за архейської ери; верхньотретинні породи, які складаються з пісків Полтавського ярусу; четвертинні відклади, карбонатних лесів, які мають світлопалевий і шоколадний колір; алювіально-делювіальні відклади наймолодшого віку.

Граніти, в більшості, залягають на глибині 20 - 40 і навіть більше метрів. Лише в руслах річки Уманки, Кам'янки, їх нерідко можна зустріти на поверхні. До складу граніту Уманського району входять такі мінерали: польові шпати, слюди, окисли заліза, та ін. Крім згаданих мінералів у складі гранітів зустрічається : піротин,

халькопірит, арсенопірит, апатит, циркон, турмалін, рогова обманка, епідот.

Граніти і гнейси, внаслідок вивітрювання, перетворились на пісок та глину. Значні відклади знаходяться на відстані 3 км від м. Умані в селі Городецьке. Їх потужність досягає 20 - 29 метрів. Верхньотретинні нашарування, що покривають граніти і залягають під лесами в межах району представлені жовтими і білими пісками Полтавського ярусу, а також червоними і бурими глинами. Згадані піски та бурі глини на поверхню не виходять, а знаходяться відповідно на глибині 22 - 35 м та 18-27 м. Основною породою, яка покриває абсолютну більшість території Уманського району є післяльодовиковий відклад - карбонатний суглинистий світлопалевий і частково шоколадний лес. Зокрема, його потужність в Умані – 2 - 18 м., в Родниківці – 16,8 - 23 м, в Кочубіївці – 17 м, в Городецькому – 13,5 м, в Піківці – 11,4 м. В руслах рік та на схилах леси змиті майже до гранітів.

Рельєф Уманського району, незважаючи на значну піднятість (200 – 260 м) над рівнем моря, рівнинно-хвилястий. Вододільні простори мало розчленовані і мають рівнинний характер, лише зрідка тягнуться глибокі річкові долини. Рельєф Уманщини досить різноманітний і складний. В його утворенні брали участь як тектонічні процеси, так і процеси вивітрювання. В основному рельєф Уманського району Черкаської області вважається рівнинно-горбистим. В зв'язку з цим, на території району є багато рік, ставків, підземних вод. Система рік відноситься до басейну Південного Бугу.

В результаті певного розміщення ґрунтів та відповідних кліматичних умов, на території району (в природних але не аграрних територіальних комплексах) переважають дубово-ясеневі та грабові ліси. У підліску поширені ліщина, бузина, терен, глід, жимолость. Хвойні породи зустрічаються досить рідко. Типові представники степової флори збереглися лише на галявинах, узліссях, балках та на цілині в заповіднику „Софіївка”. Деякі ділянки природної лучної та

лучно болотної рослинності залишилися у заплавах річок Ревуха, Ятрань та їх приток.

Обслідування ґрунтів у 1957 – 1966рр. та експедиційне вивчення ландшафтів області в 1964 – 1966рр. дали можливість всебічно охарактеризувати її природні умови. Рельєф неоднорідний і характеризується як водноерозійний долинно-балковий. Поверхня правобережної частини області в минулому зазнала сильного і інтенсивного ерозійного впливу в льодовиковий і дольодовиковий періоди.

Ґрунтоутворюючими породами на всій території Уманського району є леси та лесовидні суглинки, механічний склад яких змінюється від важкосуглинкового до легкосуглинкового. Лес – це найкраща ґрунтоутворююча порода на якій утворилися всі ґрунти району. Він досить пористий, іноді його пористість доходить до 50 – 53 %. Ґрунтоутворюючими породами, які можна зустріти в межах району і міста, є сучасні алювіально – делювіальні відклади, що знаходяться на підвищених елементах рельєфу. В Умані такі відклади найчастіше зустрічаються в долинах річок.

В районі утворилися комплекси вилугованих і опідзолених чорноземів з такими відмінами, як чорноземи глибокі і неглибокі, слабо -, середньо - і сильновилуговані та опідзолені. Під лісовою рослинністю утворилися темно-сірі, сірі та світло-сірі опідзолені ґрунти лісостепу. На днищах балок і в заплавах річок поширені луково-болотисті ґрунти з болотним процесом ґрунтоутворення. На Уманщині найбільш поширеними є комплекси сірих опідзолених ґрунтів, зокрема опідзолених чорноземів. В зв'язку із значним зволоженням, типових чорноземів майже немає. Внаслідок вирубки лісів в межах району значні площі ґрунтів, що знаходяться на схилах, більш або менш змиті. В результаті діяльності людини, з кожним роком наявність гумусного забарвлення коливається все більше і більше (від 45 см до 120 см). Рослинність є ведучим фактором ґрунтоутворення. Площі, зайняті під лісом, за останні два століття значно зменшилися. Всі сильноопідзолені ґрунти, виявлені при дослідженні, є тими територіями, які були зайняті лісами. Так, під час досліджень у розрізах на сірих опідзолених ґрунтах знаходили реліктове коріння дуба різного діаметра (від 0,5 до 3,5 см), яке залягало на глибині 40 – 80 см.

У розташуванні ґрунтів на території Уманщини є певна закономірність - навколо поселень переважають типові або реградовані чорноземи. Між лісовими масивами спостерігається чергування ґрунтів у напрямі від сірих до сірих лісових через групу слабоопідзолених та реградованих.

Такі фізико-географічні умови Уманщини дають змогу сформуватись характерним типам та класам природних і антропогенних ландшафтів. В основі сучасних уявлень про антропогенні модифікації ландшафтів лежать ідеї Л.Г. Раменського. Під впливом оброблення і удобрення ґрунту, вирощування культур формується культурна модифікація землі. Розпізнавальна риса її - „практична зверненість”, виявляється в тому, що під впливом

культурного режиму чи його припинення модифікація трансформується в іншу або повертається до вихідного типу. Разом з тим Л.Г. Раменський підкреслює умовність кордонів між типами землі (природними комплексами) їх модифікаціями. Внаслідок тривалого використання земля перетерплює незворотні зміни, і в цьому випадку модифікація переходить в новий, раніше не існуючий тип земель. Л.Г. Раменський визнавав не тільки миром поширення антропічних (утворених людиною) типів земель, але й необхідність вивчення антропічних модифікацій.

Потрібно зазначити, що кожна антропогенна модифікація являє собою новий ландшафтний комплекс, в принципі відрізняючись від корінних типів лише часом свого існування. В антропогенних модифікаціях ландшафтів людина найчастіше змінює склад рослинного світу, режим зволоження (меліорація) нівелює (терасує) схили, забудовує поверхню, заповнює її водою (водосховища), тощо. Все це змінює не лише зовнішній вигляд і тип ландшафтів, але й сезонну ритміку основних природних процесів, колообіг мінеральних та органічних речовин. Наприклад, при тривалому землеробстві в ґрунтах виникає агрокультурний горизонт.

При всій різноманітності антропогенних ландшафтів вони в залежності від ціленаправленості свого виникнення діляться на дві великі групи. До прямих антропогенних ландшафтів відносять запрограмовані (доцільні) комплекси, виниклі внаслідок цілеспрямованої діяльності людини. Вони постійно підтримуються людиною в стані, оптимальному для виконання покладених на них господарських, рекреаційних та інших функцій. Такі розроблені поля, садово-паркові ландшафти, водосховища і ставки, полезахисні лісові смуги та багато іншого. Супутні антропогенні ландшафти безпосередньо не утворені людиною. Вони є наслідком процесів, часто небажаних, які були активізовані чи викликані до життя діяльністю людини. Навіть при самому раціональному веденні господарства появу окремих видів супутніх ландшафтів, такі, наприклад, як кар'єрно-відвальних, неминуче. Задача зводиться до обмеження їх територій і, головне, до переведення з акультурних комплексів до культурних.

Ще на початку 90-х років минулого століття провідні вчені-географи України (О.М. Маринич, В.М. Пащенко, П.Г. Шищенко та ін.) наголошували на необхідності, у зв'язку із загрозою розвитку екологічної кризи в Україні, проведення глибоких наукових досліджень проблем, пов'язаних із сучасним нераціональним природокористуванням. Найважливішими серед останніх учені назвали: вивчення функціонування і закономірностей розвитку природно-територіальних комплексів (ПТК), формування суспільно-територіальних комплексів (СТК) та природно-антропогенних територіальних комплексів (ПАТК) і розробка раціональних моделей цих комплексів з прогнозуванням можливих негативних наслідків при реалізації проектів перетворення і використання природи; розробка наукових основ територіальної організації раціонального еколого-економічного збалансованого розвитку суспільства і використання природних ресурсів. Особливу увагу було звернено на Центральну Україну, зокрема Черкаську область.

Розвиток і різноманіття ландшафту визначається як зовнішніми причинами так і внутрішніми (саморозвиток, в основі якого лежить еволюція рослинного покриву, його взаємодія з абіотичними компонентами). В даному випадку ми розглядатимемо, в основному, внутрішні причини, а з зовнішніх лише антропогенний вплив, як єдиний з факторів, що впливають на сучасні зміни та стан ландшафтів Уманщини.

Стійкість ландшафту дуже відносна. Ландшафт розвивається безперервно але з різною швидкістю і потрібен час, аби помітити зміни в його структурі. Ми помітили ці зміни на Уманщині за допомогою даних Уманського краєзнавчого музею, де на одній із композицій є зображення та картосхеми різних місцевостей. Значна частина сучасної різноманітності ландшафтних утворень зумовлена порівняно недавньою їхньою варіантністю (змiнами), яка є наслідком антропогенних трансформацій геосистем. Природні і антропогенні трансформації поєднані між собою і доповнюють одні одних. Сучасні антропогенні зміни ландшафтів Уманського району наскільки сильні, що створюються не лише окремі антропогенні ландшафти, але і цілі їх типи чи класи.

Характерною рисою польового типу ландшафту є оранка ґрунтового покриву, внесення добрив, вирощування агрофітоценозів з щорічним вилученням з них більшої частини біомаси. Великих змін під впливом польових культур відчуває ґрунт. Характерна висока біологічна активність розорюваних ґрунтів, виражається в різній зміні чисельності мікроорганізмів, посилення процесів нітрифікації, більш інтенсивно протікає в культурних ґрунтах мінералізація органічних речовин та гумусу. Розорюваність ґрунтів докорінно змінює кругообіг води. Різко збільшуючи поверхневий стік. Під час розтавання снігу та літніх зливів на розораних схилах відбувається змив ґрунту і утворення ярів. Тому водна і вітрова ерозія - грізний супутник польових ландшафтів Уманщини.

Історія природокористування в Україні та ландшафтно-екологічний аналіз свідчать про двоїстість змін ландшафтної різноманітності у досліджуваному регіоні. За історичний час ПТК Уманщини практично повністю перетворені на ПАТК або культурні ландшафти, які тепер мають природну основу, але зазнали і зазнають на даному етапі значного антропогенного впливу. Цей вплив, з однієї сторони спрощує ландшафтну структуру, з іншої – посилює ландшафтну різноманітність району. Значна частина сучасної різноманітності ландшафтних утворень Уманського району зумовлена порівняно недавньою їхньою варіантністю, яка є наслідком антропогенних трансформацій. Одночасно відбулись і ускладнення і спрощення культурного ландшафту. Загалом у сучасній ландшафтній структурі Уманщини переважають антропогенні ландшафти, серед яких найбільше значення мають сільськогосподарські, селитебні та кар'єрно-відвальні ландшафти.

Резюме:

У статті показано основні умови формування ландшафтів Уманського району Черкаської області, їх зміни та типи.

В статті зображено основні умови формування ландшафтів Уманського району Черкаської області, їх зміни та типи.

Список літератури:

1. Атлас природных ресурсов и естественных условий Украинской ССР. Москва, 1978.
2. Гриневецкий В.Т. Типология різноманіть меліорованих ландшафтних комплексів // Проблеми ландшафтного різноманіття України: Збірник наукових праць. – К., 2000.- С. 86-91.
3. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти правобережної України. Вінниця: Арбат, 1998. – 289 с.
4. Маринич О.М. Наукові засади дослідження ландшафтного різноманіття України // Проблеми ландшафтного різноманіття України: Збірник наукових праць. – К., 2000.- С. 11-16.
5. Пашенко В.М. Різноманітність та історичні трансформації ландшафтів / Ландшафти і сучасність (Збірник наукових праць). Київ – Вінниця: Гіпаніс, 2000. – С. 57-62.

Романчук С.П. Становлення культурного ландшафту і ландшафтне різноманіття в Україні // Проблеми ландшафтного різноманіття України:

